

Розділ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 282(477)«19»

ОЛЬГА БАКОВЕЦЬКА

м. Миколаїв

ПОЛІТИКА САМОДЕРЖАВСТВА В СФЕРІ ОСВІТИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ: ОСТАТОЧНА ЛІКВІДАЦІЯ МЕРЕЖІ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В УКРАЇНІ

У статті висвітлено процес реформування системи освітніх закладів в Україні, створення нової мережі навчальних установ на основі раніше ліквідованих римо-католицьких шкіл та колегіумів. Визначено особливості політики русифікації в освітній галузі другої половини ХІХ століття в українських землях.

Ключові слова: школа, колегіум, система освіти, русифікація, римо-католицька церква, самодержавство.

У зв'язку з особливостями історичного розвитку українських земель, католицька освіта мала значний вплив не тільки на формування світоглядних позицій молодого покоління. Освітні заклади, система навчання і виховання римо-католиків, залишили значний відбиток у формуванні вітчизняної системи освіти. Однак, в другій чверті ХІХ століття російським урядом розпочато процес ліквідації добре організованої та якісної системи римо-католицьких навчальних закладів. З середини ХІХ століття самодержавство, ліквідувавши більшість католицьких закладів освіти, перейшло до наступного етапу асиміляції та русифікації місцевого населення в Україні. Дії влади в сфері освіти призвели до зниження рівня освіченості населення, формалізації процесу навчання, заідеологізованості та «ліквідації» фахових викладачів.

Метою статті є спроба визначити основні тенденції в сфері освіти України в другій половині ХІХ ст., вплив політики самодержавства на освітню галузь та наслідки ліквідації мережі католицької освіти.

Останнім часом в українській історіографії з'явилось ряд досліджень, присвячених історії освіти, зокрема католицької. В них ро-

зглянуто становлення і розвиток освітніх установ, висвітлено вплив приватних осіб на розвиток системи освіти, розглянуто формування бібліотечної системи в освітній галузі, визначено основні етапи ліквідації католицької освіти. Насамперед це роботи Н. А. Сейко [1], Т. Голдак [2], Л. Анохіної [3], Р. Голій [4], С. Коляденко [5], І. Міляевич [6].

У другій половині ХІХ століття самодержавство активно переймається створенням мережі народних шкіл, які могли б замінити ліквідовані римо-католицькі навчальні заклади. 23 березня 1863 року Олександр II затвердив «Тимчасові правила для народних шкіл в губерніях: Віленській, Ковенській, Мінській, Могильовській та Вітебській» [7, 269–271]. На підставі цього документу створювались дирекції народних училищ і затверджувались інспектора шкіл. 28 грудня 1864 року при Віленському учбовому окрузі створилось надзвичайне управління для завідування справами училищ [8, 567–568].

У колишніх німецьких колоніях Бессарабії, Катеринославської, Самарської, Саратовської, Таврійської та Херсонської губерній, указом від 2 травня 1881 року всі центральні училища та сільські школи переводились з

відомства державного майна до МНО разом з фондами, грошовими зборами, рухомим та нерухомим майном. Водночас зазначалось, що при новому порядку управління мало зберегатись право римо-католицького і протестантського духовенства спостерігати за релігійною підготовкою молоді [9, арк. 453]. Тобто процес максимального одержавлення, секуляризації освіти, навіть незважаючи на певні поступки колоністам у вигляді дозволу місцевим священикам спостерігати за процесом релігійного навчання, простежується і в південно-східному регіоні України.

Особливу увагу владні структури приділяли підбору педагогічних кадрів. Так, попечитель Віленського навчального округу М. О. Сергієвський, який обіймав посаду з 1869 по 1899 рік, вимагав під час перевірок народних училищ прискіпливо перевіряти, насамперед, відповідність особи кожного вчителя релігійно-моральним задачам народних шкіл [10]. Посилався він на видані ще в 1831 році доповнення до статуту 1828 року, згідно яких в обов'язки директорів гімназій входило довідуватись про хід думок та моральні якості утримувачів пансіонів, стиль виховання, поведінку вчителів. У разі виявлення безладів в моральному аспекті – училище закривали [11, 16]. У 1854 році видали правила стосовно законовчителів римо-католицького віросповідання, які призначались до губернських кадетських корпусів. Наголос в них знов-таки робився на особливій відданості вчителя всеросійському престолу, всьому царському дому і російській державі. Особи кандидатів на посади мали проходити перевірку на благонадійність в МВС. Перевага надавалась вихованцям імператорської римо-католицької Академії [12, 740–741].

Внаслідок реакційної політики і пошуку ворогів серед поляків-католиків, постійний контроль і шпигунство в лавах молоді та вчителів, останні за висловом О. Левицького перетворились на: «забитих, заляканих, весь час тримтячих за свій жалюгідний шматок хліба та завжди без вини винуватих, які почали морально опускатися, ставали тупими, втрачали людський образ і заводили смішні, потворні дивацтва, що здавались сучасникам нерозривними з ученим званням» [13, 421–422].

Ліквідація католицьких парафіяльних шкіл на території Правобережної України та відкриття державних навчальних закладів, не позбавили імперію від неправославного, неросійськомовного населення. Учбовим округам у 1864 році навіть розіслали наказ міністра МНО з вимогою провести перевірку – скільки в навчальних закладах кожного округу продовжувало навчатися поляків і католиків. Згідно до зібраних статистичних відомостей по Київському учбовому округу лише в університеті св. Володимира у 1853 році навчалось 341 учень католицького віросповідання, 1854 – 392, 1855 – 413, 1856 – 443, 1857 – 464, 1858 – 501, 1859 – 526, 1860 – 578, 1861 – 502, 1862 – 391 [14, арк. 233]. Незважаючи на очевидне зменшення кількості учнів у 1862 році, що пов'язували з революційними настроями тих часів, молодь католицького віросповідання прагнула здобувати знання відповідного рівня. На частині території, зокрема в Південній та Східній Україні, залишилися парафіяльні католицькі школи при церквах. Діяли семінарії для римо-католицького духовенства. А на Правобережній Україні польська католицька освіта перейшла у підпілля. Крім того, в народних школах продовжували працювати католицькі законовчителі, що викладали Закон Божий для вірян латинської церкви. Отже, поряд із процесом ліквідації католицької школи, в імперії розпочато реформу русифікації залишків католицької освіти.

Найбільш активно заходи щодо реалізації плану починають втілювати після польських повстань 30–60-х років XIX ст. Ідеологічним обґрунтуванням програми стала думка про необхідність розполячення католицизму. Згідно із дослідженням М. Долбілова, в основі проекту деполонізації костьолу і католицької освіти знаходилося, по-перше примордіалістське уявлення російських націоналістів про населення західних губерній Правобережної України, Білорусі, Литви, як «споконвічне російське», що знаходилося під загрозою ополячення. Вчений вважає, що подібне ставлення сформувалось на рівні офіційного курсу за часів Миколи I, а подальші події, особливо звільнення селян у 1861 році та січневе польське повстання 1863 року, перетворило його

на ключову ідеологему імперської стратегії. По-друге, проект спирався на ідею про створення надконфесійної спільноти підданих великої монархії, які б об'єднувались не лише лояльністю відносно трону, але й єдиною російською мовою. Активним пропагандистом підходу став впливовий російський публіцист, видавець та ідеолог реформ Олександра III – М. Н. Катков. Російську мову він і його оточення представляли царським даром неправославним народам [15, 42].

Неабияку роль в процесі русифікації освітніх закладів відіграв і граф М. М. Муравйов. На його думку подолання домінуючого положення польської культури з її високо-розвинутою літературною мовою мало відбуватись через мережу світських і церковних навчальних закладів, в яких навчання будувалось на основі вивчення руської і церковно-слов'янської мов. Принципи Муравйова відносно навчально-виховного процесу достатньо лаконічно сформулював І. П. Корнілов, який вважав, що, саме через школи та церкви, російська пропаганда вкрай результативно переконувала місцевих жителів в тому, що захоплені імперією землі були споконвічно російськими [16, 9–10].

Згідно до тимчасових правил народних шкіл 1863 року, в губерніях Віленській, Ковенській, Мінській, Могильовській і Вітебській викладання в народних училищах переходило на російську мову (пункт 12 і 17). Відносно дітей римо-католицького віросповідання, в пункті 18 зазначалось, що для таких учнів Закон Божий мав викладатися на місцевому діалекті [17, 269–271]. Однак, вже розпорядженням міністра внутрішніх справ П. Валуєва, від 18 липня 1863 року, та циркуляром МНО від 8 січня 1864 року заборонялось використання в навчальних закладах місцевих мов [18, 406]. В той же час, з тимчасовими правилами народних шкіл ознайомлені попечителі Віленського і Петербурзького учбових округів. Незважаючи на те, що рішення про перехід на російську мову викладання стосувався лише частини губерній, колишній віце-директор Департаменту духовних справ, попечитель Віленського навчального округу і член консультативної ради при МНО П. Батюшков, вирішив проявити ініціа-

тиву. Не маючи формального рішення влади по даному питанню, з 1869 року починає активно запроваджувати правила в усіх підзвітних йому навчальних закладах, а також спонукати католицьких законовчителів в казенних навчальних закладах проголошувати молитви та проповіді російською мовою [19, 54].

Не менш активно проходив процес русифікації в парафіяльних школах Тираспольської дієцезії. На підставі положення Кабінету міністрів від 5.03.1840 року та указу Колегії від 26.03.1840 року, візитатор римо-католицьких церков в південних регіонах К. Розутович звернувся наприкінці квітня 1852 року з пропозицією до єпископа Кана обов'язково ввести російську мову в усіх приходських школах, що працювали в колоніях. Така ініціатива викликана спеціально створеними умовами (єпископ до 1856 року не мав своєї кафедри і перебував в Санкт-Петербурзі під наглядом влади), а також, на думку Кана, спробою «усунути невігідні думки про латинське духовенство» і швидше за все спробувати, таким чином, якнайшвидше вирішити питання організації єпархії. Єпископ підтримав ініціативу і в червні 1852 року звернувся до МВС з пропозицією запровадити російську мову в усіх приходських школах, які в сукупності навчали 6 000 осіб. Його підтримав генерал-ад'ютант граф П. Д. Кисельов, який вважав розповсюдження російської мови в колоніях іноземних поселенців найважливішим завданням влади. Однак, згодом з'ясувалось, що подібна ініціатива є нереальною через відсутність вчителів, які б знали дві мови. Візитатор Розутович бачив єдиний варіант вирішення питання – відкриття спеціального педагогічного училища для підготовки кадрів при Одеській приходській школі, яка знаходилась в управлінні Рішельєвського ліцею. Однак, як з'ясувалось, за відсутності відповідного фінансування, відкриття подібного навчального закладу ставало неможливим. Отже, на певний час, справа призупинилась [20, арк. 1–16].

Русифікація торкнулась і римо-католицьких семінарій. Згідно з правилами, управління католицькою церквою в імперії, нагляд уряду за семінаріями спрямовувався,

насамперед, до посилення викладання в них російської мови та російської історії [21, арк. 20]. За указом від 15 квітня 1851 року в римо-католицьких семінаріях російську мову і російську історію мали викладати тільки російські вчителі. Також зазначалась неприпустимість ситуації, яка склалась в Кам'янецькій семінарії – посади вчителів російської мови та історії тривалий час залишались вакантними. Окрім цього в указі йшлося, що з метою виправлення ситуації, до семінарії відправлялись в якості вчителя словесності – губернський секретар Погорчильський і вчителя історії – губернський секретар Опацький [22, арк. 32]. На основі штатного розкладу Тираспольської семінарії за 1861 рік, стає зрозумілим, що фактично половину викладацького складу становили російські світські чиновники – вчителі російської мови та історії: 1) ректор і викладач догматичного та морального богослов'я – канонік І. Жельвович; 2) інспектор і викладач святого писання, німецької і французької мов – священник Ф. Цоттманн; 3) викладач церковної історії – канонік З. Іоткевич; 4) викладач латини – канонік Г. Оношко; 5) економ і викладач церковних обрядів – почесний канонік І. Римша; 6) викладач російської словесності – колезький асесор І. Міловідов; 7) викладач географії і російської історії – колезький асесор К. Штеллінг; 8) викладач загальної історії – колезький асесор М. Лакомте; 9) викладач російської мови – без чина М. Давидов; 10) викладач математики – без чина П. Дмитрієв; 11) лікар семінарії – колезький радник Д. Малаховський; 12) секретар – без чина С. Пруссак [23, арк. 56-57зв.].

Отже, укріпивши свої позиції в регіоні, зміцнивши владу над приєднаними землями, російський абсолютизм, користуючись вдалим моментом, що пов'язаний з польськими повстаннями 30–60-х років XIX століття, прийняв рішення про ліквідацію католицьких закладів освіти і їх реорганізацію в православні школи, училища, ліцеї, академії. Таким чином, розгалужена, добре організована католицька освітня мережа, з якісною системою навчання, фактично знищена в українських землях, що входили до складу Російської імперії. Виключення становили лише пара-

фіяльні школи на території Південної, Східної України та Криму, які продовжували діяти протягом всього XIX століття. Однак в них молодь отримувала лише початкову освіту. Окрім того матеріально-технічне забезпечення новостворених закладів не дотягувалось до рівня, який був встановлений у католицьких освітніх закладах Правобережної України. Водночас, лише в католицьких парафіяльних школах учні отримували можливість вивчати одразу три мови: національну, латинську і російську, що вигідно відрізняло їх від інших закладів подібного рівня. Отже, знищення католицької системи освіти в одній частині України та продовження її функціонування у вигляді початкових навчальних закладів в іншій, значно обмежило можливості Римо-католицької церкви впливати на суспільно-політичне життя. Спроби Риму в подальшому діалозі з представниками російської влади з приводу прав католицької конфесії в імперії, не увінчалися значним успіхом. Навіть Конкордат 1847 року між римським двором і урядом Російської імперії, який вважався значним кроком вперед в пошуку компромісу між двома сторонами, не вирішив всіх спірних питань, в тому числі і в галузі освіти.

Список використаних джерел

1. Сейко Н. А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.) / Н. А. Сейко. – Житомир: ЖДУ, 2006. – 318 с.
2. Голдак Т. Українські освітні навчальні заклади Перемишля XIX – першої третини XX століття / Т. Голдак // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія». – 2010. – Вип. 1. – С. 55–62.
3. Анохіна Л. З історії освіти у м. Вінниці (II пол. XIX – поч. XX ст.) / Л. Анохіна // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://muzey.vn.ua/node/106>.
4. Голій Р. В. Вплив церковно-державних відносин на розвиток василіанських навчальних закладів у Волинській губернії наприкінці ХУІІІ – у першій третині ХІХ ст. / Р. В. Голій // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. Випуск 4. – С. 36–41.
5. Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) / С. Коляденко. – Житомир, 2002. – 131 с.
6. Міляевич І. Бібліотеки повітових дворянських училищ Волинської губернії першої половини ХІХ ст. / І. Місяевич // Вісник Книжкової палати. – 2008. – № 6. – С. 29–32.
7. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собр. 2-е: в 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1866. – Т. 38 (1863). – Ч. 1. – 940 с. – № 39411. – 23.03.1863. – С. 269–271.

8. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1867. – Т. 39 (1864). – Ч.2. – 573 с. – №41627. – 28.12.1864. – С. 567-568.
9. Державний архів Саратовської області, м. Саратов, Росія (надалі ДАСО). – Ф.365. – Оп.1. – Спр.140. Укази Римско-Католической Духовной Коллегии за 1860 – 1883 год, 600 арк.
10. Сенькевич Г. Г., Трухан А. В. Просвещение и педагогическая мысль во второй половине XIX – начале XX в. / Г. Г. Сенькевич, А. В. Трухан. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lib.psu.by/history/POLOTSK/>
11. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1855. – Дополнение к Т. 6 (1831). – Ч. 1 – 30 с. – № 4647а. – 12.06.1831. – С. 16-17.
12. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1855. – Т. 29 (1854). – Ч. 1 – 910 с. – № 28486. – 17.08.1854. – С. 740-741.
13. Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-западного края в 1840-х годах / О. Левицкий // Киевская старина. – 1906. – Т. 92 (№ 1) Кн. 3-4. – С. 421-432.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (надалі ЦДІАК). – Ф.707. – Оп.30. – Спр. 2. Ведомости количества учеников-католиков в гимназиях Киевского учебного округа (1853-1863), 245 арк.
15. Долбилов М. Д. Русскоязычное католическое богослужение в Западном крае империи: практика перевода (1860-1870-е гг.) / М. Д. Долбилов // Петербургские славянские и балканские исследования. – 2008. – № 1(3). – С. 40-60.
16. Бендин А. Ю. Российская империя и католическая церковь: борьба за этническую идентичность белорусов Северо-Западного края (1863-1914) / А. Ю. Бендин // Русский сборник. Исследования по истории России. – Т. X. – М.: Регнум, 2011. – С. 7-66.
17. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1866. – Т. 38 (1863). – Ч. 1. – 940 с. – № 39411. – 23.03.1863. – С. 269-271.
18. Дневник П. А. Валуева министра внутренних дел / П. А. Валуев. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1961. – Т. 1. – 421 с.
19. Долбилов М. Д. Русскоязычное католическое богослужение в Западном крае империи: практика перевода (1860-1870-е гг.) / М. Д. Долбилов // Петербургские славянские и балканские исследования. – 2008. – № 1(3). – С. 40-60.
20. ДАСО. – Ф. 1166. – Оп. 1. – Спр. 393. Дело о преподавании русского языка в приходских училищах Саратовских и Южных колоний России (10.05.1852 – 19.10.1853), 26 арк.
21. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург (надалі РДІА). – Ф. 821. – Оп. 150. – Спр. 114. Записки Департамента Духовных Дел о действующих правилах управления Католической церковью в России, 1890 год, 53 арк.
22. ДАСО. – Ф. 1166. – Оп. 1. – Спр. 348. Указы Императора Николая I, присланные Римско-Католической Духовной Коллегией Херсонскому Епископу Фердинанду Кану для ознакомления (09.01.1851 – 29.12.1851), 77 арк.
23. ДАСО. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 151. Сведения и списки о Римско-Католических Духовных лицах и учреждениях, а также о церквах, каплицах по Тираспольской Епархии за 1860-1861 год, 83 арк.

ОЛНА ВАКОВЕЦКАЯ

Mykolaiv

THE POLITICS OF SELF-CONTEST IN THE SPHERE OF EDUCATION IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY: FINAL LIQUIDATION OF THE SYSTEM OF RHYMO-CATHOLIC EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF UKRAINE

The article reveals the process of reforming in the sphere of education of Ukraine, the creation of a new system of educational institutions on the basis of previously eliminated Roman Catholic schools and colleges. Specific features of the policy of Russification in the educational sphere of the second half of the nineteenth century in Ukrainian lands are determined.

Key words: school, collegium, education system, Russification, Roman Catholic Church, autocracy.

ОЛЬГА БАКОВЕЦКАЯ

г. Николаев

ПОЛИТИКА САМОДЕРЖАВИЯ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX СТОЛЕТИЯ: ОКОНЧАТЕЛЬНАЯ ЛИКВИДАЦИЯ СИСТЕМЫ РИМО-КАТОЛИЧЕСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ УКРАИНЫ

В статье раскрыто процесс реформирования в сфере образования Украины, создание новой системы учебных заведений на основе ранее ликвидированных римско-католических школ и коллегіумов. Определены особенности политики русификации в образовательной сфере второй половины XIX столетия в украинских землях.

Ключевые слова: школа, коллециум, система образования, русификация, римско-католическая церковь, самодержавие.

Стаття надійшла до редколегії 30.05.2018